

Kapitalistična grožnja¹

Zdi se mi, da je nujno treba redefinirati in razjasniti koncept odprte družbe. Pomen "odprte družbe" je bil jasen med hladno vojno; zastopal je vrednote zahodnih demokracij v nasprotju s komunizmom. Toda sovjetski sistem je razpadel in zlom univerzalne zaprte družbe ni peljal k vzniku univerzalne odprte družbe. Ravno narobe. V bivši Jugoslaviji je etnični koncept državljanstva zmagal nad civilnim; in v Rusiji je prevladal sistem roparskega kapitalizma, ki je travestija odprte družbe. Zdi se, da je samo zahodno zavezništvo zgubilo svoj smisel, ker se ne more več definirati v razmerah obstoja pošasti komunizma. Odtod izvira potreba po pozitivnejši in konstruktivnejši definiciji tega, kar zastopa svobodni svet.

Pojem "odprta družba" je skoval Henri Bergson v knjigi *Dva izvora morale in religije* (The Two Sources of Morality and Religion, 1932), še bolj ga je uveljavil avstrijski filozof Karl Popper v delu *Odprta družba in njeni sovražniki* (The Open Society and Its Enemies, 1945). Popper je pokazal, da imajo totalitarne ideologije, kot sta komunizem in nacizem, skupni element: trdijo, da imajo v rokah končno resnico. Končna resnica je onkraj dosega človeštva, zato se te ideologije morajo zateči k represiji, če hočejo vsiliti svojo družbeno vizijo. Popper je totalitarne ideologije primerjal z nekim drugim pogledom na

¹ Krajša različica članka je bila objavljena 15. januarja 1997 v *Atlantic Monthlyju*, še krajši povzetek pa v *Sobotni prilogi Dela*. Mi objavljamo integralno t.i. "eastern" verzijo, ki nam jo je prepustil avtor oz. Open Society Fund – Zavod za odprto družbo (op. ur.).

družbo, ki priznava, da nihče nima monopola nad resnico; različni ljudje imajo različne poglede in različne interese, zato jim institucije morajo omogočiti skupno življenje v miru. Institucije naj varujejo državljanske pravice ter zagotavljajo svobodo izbire in svobodo govora. Popper je to obliko družbene organizacije imenoval "odprta družba". Njeni sovražniki so bile totalitarne ideologije.

Delo *Odprta družba in njeni sovražniki*, napisano med 2. svetovno vojno, pojasnjuje, za kaj so se zavzemale in borile zahodne demokracije. Razlaga je zelo abstraktna in filozofska; pojem "odprta družba" pa ni bil nikoli širše priznan. Kljub temu je Popperjeva analiza prodorna – in ko sem jo v poznih 40-ih letih bral kot študent, ki je na lastni koži izkusil tako nacistično kot komunistično vladavino, me je pretresla moč njenega razodetja.

Knjiga me je spodbudila k poglobljanju v Popperjevo filozofijo in razmišljanju o tem, zakaj nihče nima dostopa do končne resnice. Odgovor je postal jasen: živimo prav v tem svetu, ki ga poskušamo razumeti, in naša percepcija vpliva na dogodke, v katerih sodelujemo. Če bi naše misli pripadale enemu svetu in njihov predmet drugemu, bi resnica mogoče lahko bila na dosegu roke. Tedaj bi lahko oblikovali izjave, ki bi ustrezale dejstvom in dejstva bi rabila kot zanesljiv kriterij za odločanje o tem, ali so izjave resnične.

Obstaja realnost, v kateri ti pogoji prevladujejo: naravoslovne znanosti. In tukaj je naše znanje najbolj napredovalo. Toda na drugih področjih človekovega delovanja je odnos med izjavami in dejstvi manj jasno razmejen. V družbenem in političnem dogajanju percepcija sodelujočih prispeva k določanju realnosti. V tej situaciji dejstva ne pomenijo nujno zanesljivega kriterija za presojanje resničnosti izjav, kajti korespondenčnost ni enosmerno dogajanje. To lahko doseže vpliv aktivnosti sodelujočih, ki so bili seznanjeni prek svoje interpretacije realnosti. Obstaja dvosmerna povezava med mišljenjem in realnostjo, ki bi lahko spodbudila mehanizem feedbacka, ki sem ga poimenoval "refleksivnost". Uporabil sem ga pri razvijanju teorije zgodovine.

Ta teorija mi je, ne glede na njeno veljavnost, veliko pomagala na finančnem trgu. Ko sem zaslužil več denarja, kot sem ga potreboval, sem se odločil ustanoviti fundacijo. V mislih sem imel tisto, kar me je v resnici skrbelo. Ker sem izkusil tako nacistično preganjanje kot komunistično zatiranje, sem ugotovil, da je zame najpomembnejša odprta družba. Zato sem fundacijo poimenoval *Open Society Fund* in definiral njene cilje kot odpiranje zaprtih družb, oživljanje odprtih družb in širjenje kritičnega mišljenja. To se je zgodilo leta 1979.

Moj prvi veliki podvig je bil v Južni Afriki, vendar ni bil uspešen. Sistem apartheida je bil tako trden, da je vsak moj

poskus prej postal del sistema kot pa prispevek k njegovi spremembi. Potem sem se osredotočil na Srednjo Evropo. Tam sem bil znatno uspešnejši. Začel sem s podporo gibanju Listina 77 v Češkoslovaški leta 1980 in Solidarnosti v Poljski leta 1981. Ustanovil sem posebne fundacije v rojstni Madžarski leta 1984, na Kitajskem leta 1986, v Sovjetski zvezi leta 1987 in v Poljski leta 1981. Moja angažiranost se je povečala po razpadu sovjetskega sistema. Doslej sem ustanovil mrežo fundacij, ki obsega več kot petindvajset držav (brez Kitajske, tamkajšnjo fundacijo smo zaprli leta 1989).

Pri delovanju v komunističnih režimih nisem nikoli čutil potrebe po razlagi tega, kaj pomeni "odprta družba"; tisti, ki so podprli cilje fundacije, ki sem jo ustanovil v neki regiji, so to razumeli bolje od mene, tudi če niso bili seznanjeni s samim pojmom. Cilj moje fundacije v Madžarski je bil, na primer, podpora alternativnim dejavnostim. Vedel sem, da je prevladujoč komunistični dogmatizem napačen, ravno zato, ker je bil dogmatizem, in da ne bo prenesel soočenja z alternativami. Tak pristop se je pokazal kot učinkovit. Fundacija je postala glavni vir podpore civilni družbi v Madžarski in tako, kot je cvetela civilna družba, je komunistični režim venel.

Po propadu komunizma se je poslanstvo mreže fundacij spremenilo. Fundacije so začele opravljati konstruktivne naloge namesto subverzivne – to ni enostavno storiti, če so tisti, ki verjamejo v odprto družbo, obtoženi subverzivnega delovanja –, spoznale so namreč, da je odprta družba v primerjavi z zaprto naprednejša in bolj razsvetljena oblika družbene organizacije (v zaprti družbi namreč obstaja samo en načrt, ki je družbi vsiljen, medtem ko odprta družba pa vsakemu državljanu ne le dopušča samostojno razmišljanje, temveč to od njega tudi zahteva). Večina mojih fundacij je bila uspešna, a na žalost ni imela veliko podpore.

Odrpte družbe Zahoda niso čutile velike potrebe po širjenju odprtih družb v bivšem sovjetskem imperiju. Ravno narobe, prevladalo je stališče, da bi ljudem morali pustiti, naj sami poskrbijo zase. Odzivi ob koncu hladne vojne se zelo razlikujejo od odzivov po 2. svetovni vojni. O ideji Marshallovega načrta ni mogoče niti razpravljati. Ko sem to zamisel predlagal na konferenci v Potsdamu (takrat, ko je še obstajala Vzhodna Nemčija) spomladi leta 1989, so se mi dobesedno posmehovali. Najprej sem mislil, da so voditelji svobodnega sveta le počasi spoznavali spremembo režima, ki se je pojavljala v Sovjetski zvezi. Nazadnje pa sem le moral spoznati, da odrpte družbe Zahoda niso zares verjele v odprto družbo kot univerzalen koncept; gotovo pa niso bile pripravljene ničesar žrtvovati zanjo. V luči odziva Zahoda na dogodke v Bosni je tak zaključek postal nujen. Morda bi si tudi

Ljudje, ki živijo v bivših komunističnih državah, bolj prizadevali za odprto družbo, če bi trpeli zaradi represije, vendar jih zdaj, ko je komunistični sistem propadel, najbolj zanima lastno preživetje. Neuspehu komunizma je sledila splošna streznitev z univerzalnimi koncepti, in odprta družba je univerzalni koncept.

Ta razmišljanja so me prisilila k temu, da sem ponovno premislil o svojem prepričanju o odprti družbi. Potem ko sem pet ali šest let spremljal padec berlinskega zidu, sem pravzaprav vsa svoja prizadevanja usmeril v transformacijo nekdanjega komunističnega sveta. Nedavno sem preusmeril pozornost k naši lastni družbi. Mreža fundacij, ki sem jo ustanovil, je še naprej učinkovita, vendar čutim veliko potrebo po ponovnem premisleku o konceptualnih okvirih, ki so me vodili pri ustanovitvi fundacij. Ponovna ocena me je navedla k sklepu, da je koncept odprte družbe še naprej pomemben. Ravno narobe, danes je morda še bolj koristen za razumevanje zdajšnjega zgodovinskega trenutka in pri zagotavljanju praktičnega vodila za politično akcijo, kot pa je bil v obdobju, ko je Karl Popper pisal knjigo – vendar je treba zdajšnji koncept temeljito pretehtati in preoblikovati. Če naj bi odprta družba rabila kot vzor, za katerega si je vredno prizadevati, potem ne more več biti definirana v okviru razmer obstoja pošasti komunizma. Treba ji je dati več pozitivne vsebine.

Novi sovražnik

Popper je pokazal, da imata fašizem in komunizem veliko skupnega; čeprav je prvi pomenil ekstremno desnico in drugi ekstremno levico, sta se oba opirala na moč države in tako zatirala svobodo posameznika. Ta argument bi rad razširil. Trdim, da je grožnja odprti družbi mogoča tudi iz nasprotni smeri – zaradi prevelikega individualizma. Prevelika tekmovalnost in premajhno sodelovanje lahko povzročita nevzdržne krivice, nestabilnost in družbo oropata občutka za njen smisel in kohezijo.

Če obstaja v zdajšnji družbi prevladujoče prepričanje, je to prepričanje v magijo trga. Doktrina liberalnega kapitalizma vztraja pri tem, da nenadzorovan lov za lastnimi interesi naredi največ za splošno blaginjo. Če tega stališča ne uravnava priznavanje, da bi skupni interes moral imeti prednost pred individualnimi interesi, bo naš zdajšnji sistem – ki se, ne glede na pomanjkljivosti, označuje kot odprta družba – gotovo odpovedal.

Vendar želim poudariti, da kategorije liberalnega kapitalizma ne enačim z nacizmom ali komunizmom. Totalitarne ideologije si namenoma prizadevajo uničiti odprto družbo; politike gospodarskega liberalizma jo sicer ogrožajo, a ne načrtno. Eden

od zagovornikov gospodarskega liberalizma, Friedrich Hayek, je bil hkrati zavzet zagovornik odprte družbe. Ker pa je komunizem – in celo socializem – popolnoma razvrednoten, menim, da je danes večja grožnja ideologije ekonomskega liberalizma kot pa totalitarnih ideologij. Zdaj imamo resnično globalno tržno ekonomijo, ko se blago, storitve, kapital in celo ljudje povsod gibljejo precej svobodno, vendar nam ni uspelo spoznati, da je nujno ohraniti vrednote in institucije odprte družbe.

Zdajšnjo situacijo lahko primerjamo s tisto ob koncu prejšnjega stoletja. Tisto je bila zlata doba kapitalizma, ki jo je zaznamovalo načelo ekonomskega liberalizma; tako je tudi v sedanosti. Prvo obdobje je bilo v nekem pogledu stabilnejše. Tedanja imperialna sila Anglija je bila pripravljena poslati topnjače v oddaljene kraje, saj je kot največja koristnica sistema imela stalne pravice do ohranitve tega sistema. Danes Združene države nočejo biti policaj sveta. Prvo obdobje je imelo zlato valuto; danes glavne valute nihajo in se lomijo druga ob drugi kakor kontinentalni krožniki. Vendar je prva svetovna vojna uničila režim svobodnega trga, ki je prevladoval pred stotimi leti. Pojavile so se totalitarne ideologije in do konca druge svetovne vojne skorajda ni bilo preliva kapitala med državami. Če se iz te izkušnje ne bomo ničesar naučili, se bo današnji režim zlomil še veliko hitreje!

Čeprav doktrina gospodarskega liberalizma ne nasprotuje načelom odprte družbe, tako kot so to počeli marksizem-leninizem ali nacistične ideje o rasni čistosti, imajo vse te doktrine pomembno skupno potezo: posedovanje končne resnice poskušajo upravičiti s sklicevanjem na znanost. V primeru totalitarnih ideologij bi bilo mogoče takšno sklicevanje zlahka zavrniti. Eden od Popperjevih dosežkov je bil, da je pokazal, da teorije, kot je marksizem, ne moremo okvalificirati za znanost. V primeru liberalnega kapitalizma pa je težje spodbijati njegovo prilaščanje končne resnice, saj to temelji na ekonomski teoriji, in ekonomija je med družboslovnimi znanostmi najuglednejša. Tržne ekonomije ne moremo preprosto enačiti z marksistično ekonomijo. Vendar trdim, da je ideologija gospodarskega liberalizma, ravno tako kot marksizem-leninizem, perverzija domnevno znanstvenih resnic.

Ključna podgradnja doktrine ekonomskega liberalizma je teorija o tem, da svobodni in tekmovalni trg uravnoveša ponudbo in povpraševanje ter tako zagotavlja najboljšo razporeditev dobrin. To je širom sprejeto kot večna resnica, in to v nekem oziru tudi je. Ekonomska teorija je aksiomatski sistem: vse dokler veljajo njene temeljne predpostavke, je mogoče izpeljati zaključke. Toda če natančno preučimo predpostavke, ugotovimo, da niso uporabne v realnem svetu. Teorija popolne tekmovalnosti – naravnega ravnovesja ponudbe in povpraševanja –, kot je bila izvorno formulirana,

predpostavlja popolno znanje, homogene in enostavno deljive proizvode in veliko število udeležencev na trgu, tako da noben posameznik ne bi mogel vplivati na tržno ceno. Pokazalo se je, da predpostavka o popolnem znanju ne drži, zato so jo nadomestili z domiselnim izumom. Ponudbo in povpraševanje so razumeli kot neodvisno dana pojava. Ta pogoj je bil bolj kot metodološka zahteva vpeljan kot predpostavka. Trdili so, da ekonomska teorija preučuje odnos med ponudbo in povpraševanjem; zato ju mora obravnavati kot vnaprej dani.

Kot sem pokazal drugje, se pogoj, da sta ponudba in povpraševanje neodvisno dani, ne ujema z realnostjo, vsaj kar se tiče finančnih trgov – in finančni trgi igrajo ključno vlogo v razporeditvi dobrin. Kupci in prodajalci na finančnem trgu si prizadevajo zbiti ceno prihodnosti, ki je odvisna od njihovih odločitev. Oblike krivulje ponudbe in povpraševanja ne moremo razumeti kot dane, ker obe vključujeta pričakovanja o dogodkih, ki jih oblikujejo prav ta pričakovanja. To je mehanizem dvosmernega feedbacka med razmišljanjem udeležencev na trgu in situacijo, o kateri razmišljajo: reflektivnost. Mehanizem upošteva tako nepopolno razumevanje udeležencev (to spoznanje je temelj koncepta odprte družbe) kot tudi nedoločenost procesa, v katerem sodelujejo.

Če krivulja ponudbe in povpraševanja ni dana neodvisno, kako se potem določajo tržne cene? Če pogledamo, kako se vedejo finančni trgi, ugotovimo, da cene ne težijo k ravnovesju, ampak še naprej nihajo glede na pričakovanja kupcev in prodajalcev. Pojavljajo se daljša obdobja, ko se cene oddaljijo od slehernega teoretičnega ravnovesja. Četudi morda kažejo težnjo k umiritvi, pa to ravnovesje ni tako, kakršno bi bilo brez obdobja intervencije. Kljub temu vztrajajo pri konceptu ravnovesja. Zakaj je tako, je enostavno razumeti: brez tega koncepta ekonomija ne bi znala povedati, kako se določajo cene.

Če ne obstaja ravnovesje, potem sporna trditev o tem, da prosti trg pelje k optimalni razporeditvi dobrin, ni več upravičena. Domnevno znanstvena teorija, ki so jo uporabili za potrjevanje tega prepričanja, se je pokazala za aksiomatsko strukturo, katere zaključke vsebujejo že njene predpostavke in ni nujno, da empirični podatki tudi potrjujejo te zaključke. To nas ne more zadovoljiti, ker je preblizu marksizmu; ta je prav tako zahteval znanstveni status za svoja prepričanja.

Ne pravim, da je ekonomska teorija zaradi političnih razlogov hotela popačiti realnost. Popačenje je veliko subtilnejše. Navsezadnje Marx ni skrival, da je hotel spremeniti svet, medtem ko se je ekonomija kot znanost trudila ostati povsem neodvisna od vrednostnih sodb. Toda ko je ekonomska teorija poskušala posnemati dosežke naravoslovnih znanosti, je poskušala doseči nemogoče. Obstaja reflektivna povezava med

družboslovnimi teorijami in predmetom njihovega raziskovanja; take povezave v naravoslovnih znanostih ni. Marx je odkril refleksivno povezavo in jo je skušal uporabiti pri uresničevanju tistega sveta, ki ga je imel za boljšega. Ta pristop je poimenoval "dialektični materializem". Ekonomska teorija je namerno izključila refleksivnost. Ko je to storila, je popačila predmet svojega raziskovanja in se odprla za zlorabe tistih, ki so tržni mehanizem hoteli spremeniti v ideologijo. Tukaj se pokaže, da je Marx bolje razumel realnost, kot pa sodobni ekonomisti, ki so v hlastanju za znanstvenim položajem zašli s poti.

Tisto, kar omogoča prevajanje ekonomske teorije v ideologijo, ki je sovražna odprti družbi, je predpostavka o popolnem znanju – ta je bila najprej neposredno izrečena in potem prikrita v obliki metodološkega izuma. Obstajajo močni primeri tržnega mehanizma, ki pa ne govorijo o popolnosti trga, temveč o tem, da trg v svetu, ki ga obvladuje nepopolno razumevanje, zagotavlja učinkovit mehanizem za vrednotenje rezultatov odločitev in za popravljanje napak.

Trditev o popolnem znanju je, ne glede na obliko, v nasprotju s konceptom odprte družbe (to pomeni, da je naše razumevanje našega položaja inherentno nepopolno). Ta ugotovitev je abstraktna, zato moram opisati specifične načine, kako ideje ekonomskega liberalizma lahko pomenijo grožnjo odprti družbi. Osredotočil se bom na tri sklope: ekonomska stabilnost, družbene pravice in mednarodni odnosi.

Ekonomska stabilnost

Ekonomska teorija je ustvarila umeten svet, v katerem so preference udeležencev in udeležencem nasprotne možnosti medsebojno neodvisne, cene pa težijo k ravnovesju, ki omenjeni sili izenači. Toda cene na finančnem trgu niso zgolj pasivni odsev neodvisno dane ponudbe in povpraševanja: tudi same igrajo aktivno vlogo pri oblikovanju teh preferenc in možnosti. Zaradi te refleksivne interakcije je finančni trg inherentno nestabilen. Liberalistična ideologija zanika nestabilnost in nasprotuje vsakršni obliki državne intervencije, ki je usmerjena k zagotavljanju stabilnosti.

Zgodovina je pokazala, da se finančni trgi lahko v resnici zlomijo ter povzročijo ekonomsko depresijo in socialne nemire. Zlomi so peljali k razvoju centralnega bančništva in drugih oblik regulacije. Ideologi ekonomskega liberalizma radi trdijo, da so zlome povzročile napačne regulacije, ne pa nestabilni trgi. Njihov argument ima nekaj teže, kajti če je naše razumevanje inherentno nepopolno, potem so regulacije obsojene na

pomanjkljivosti. Vendar zveni nepristno, ker ne pojasni, zakaj so bile regulacije sploh nujne. Ta problem pušča ob strani tako, da uporabi drugačen argument, ta se glasi: zato ker so regulacije napačne, je nenadzorovan trg popoln.

Ta argument sloni na predpostavki o popolnem znanju. Če je rešitev napačna, je pravilno njeno nasprotje. Če pa ni popolnega znanja, so tako prosti trg kot regulacije pomanjkljivi. Stabilnost lahko zagotovimo le tako, da si načrtno prizadevamo za njeno ohranitev. Pojavili se bodo celo zlomi, ker je javna politika pogosto nepravilna. Če so zlomi zelo težki, lahko naredijo prostor za totalitarne režime.

Nestabilnost se širi daleč prek finančnega trga: vpliva na vrednote, ki usmerjajo dejanja ljudi. Ekonomska teorija jemlje vrednote takšne, kot so dane. V času rojstva ekonomske teorije, v obdobju Adama Smitha, Davida Ricarda in Alfreda Marshalla, je bila to razumna predpostavka, ker so ljudje imeli v resnici čvrsto utemeljene vrednote. Sam Adam Smith je ekonomsko teorijo povezoval z moralno filozofijo. Ljudi je v okviru individualnih preferenc, ki so se lahko izrazile v tržnem obnašanju, vodil tudi niz moralnih načel, ta so se izrazila v obnašanju zunaj torišča tržnega mehanizma. Načela, ki so globoko koreninila v tradiciji, religiji in kulturi, niso bila nujno tako racionalna, da bi pomenila zavestno izbiro med danimi alternativami. In res načela pogosto niso vzdržala, ko so alternative postale dostopne, trg pa je z omogočanjem alternativ rabil za rušenje tradicionalnih vrednot.

Nenehen konflikt med tržnimi vrednotami in drugimi, bolj tradicionalnimi vrednostnimi sistemi je zbuja veliko vneme in nasprotovanja. Ko je tržni mehanizem širil svoj vpliv, je bilo vse težje ohraniti predstavo, da se ljudje obnašajo v skladu s temelji danega niza netržnih vrednot. Cilj oglašanja, marketinške dejavnosti in celo pakiranja je prej oblikovanje preferenc ljudi kot pa – kakor trdi teorija ekonomskega liberalizma – le goli odziv na njihove preference. Nekoč so ljudi celo na finančnem trgu usmerjala tako imenovana temeljna načela, toda iz izkušenj so se naučili, da uspeh na trgu ni odvisen od načelnosti. Bolj ko se ljudje ženejo za uspehom, manj pomembna so tako imenovana temeljna načela. Ta načela so nekoč bila kot sidro; toda ko so prevladali profesionalni investitorji, ki so težili k relativni kvaliteti, so finančni trgi postajali vse bolj nestabilni. Kar velja za finančni trg, velja tudi za druga družbena področja, še posebej zato, ker se tržni mehanizem širi na mnoga področja. Tisto, kar so bili nekoč poklici, se je spremenilo v business. Politika se je ločila od temeljnih vrednot. Nekoč je veljalo, da naj bi se politiki zavzemali za nekatera načela. Toda danes je pomembno to, da je nekdo izvoljen. Zdaj glasuje javno mnenje in potreba po zbiranju sredstev za televizijsko oglaševanje je postavila volilni proces na glavo. Nekoč naj bil ljudje volili svoje

predstavnike na temelju njihovih prepričanj; danes volilni kandidati poskušajo povedati tisto, kar mislijo, da hočejo ljudje slišati. Politiki v preteklosti najbrž niso bili veliko boljši, kot so danes, toda prej se je od njih pričakovalo vsaj vztrajanje pri nekaterih načelih ne glede na posledice. Če danes zavzemajo pozicijo, ki jih štiti pred izvolitvijo, so odpisani kot neučinkoviti amaterji. Kult uspeha je nadomestil prepričanje o načelih.

Naša odprta družba trpi zaradi pomanjkanja temeljnih načel. Vse večja mobilnost in globalno torišče naše odprte družbe ogrožata situacijo. Če so ljudje trdno ukoreninjeni v skupnosti, se morajo ozirati na to, kaj skupnost misli o njih; če pa se lahko enostavno izmaknejo odgovornosti, zadostuje, če skrbijo le zase. In v globalni odprti družbi s tako veliko različnih kultur, religij in tradicij je težko najti skupen temelj. Liberalistična ideologija, ki kot vodilno načelo pripoznava interes zase, zanemarja bolehnost in nestabilnost, ki sta inherentni značilnosti prodorne tržne usmerjenosti.

Ljudje niso več prepričani, kaj zastopajo, zato se vse bolj opirajo na denar kot vrednostni kriterij. Tisto dražje velja tudi za boljše. Umetnina se lahko ovrednoti po ceni, ki jo je dosegla. Ljudje so deležni spoštovanja in občudovanja zato, ker so bogati. Tisto, kar je nekdanje pomenilo medij menjave, je zdaj zlorabilo prostor temeljnih vrednot in tako sprevrnilo vrednote, ki jih je postulirala ekonomska teorija. Tisto, kar so bili nekoč poklici, se je spremenilo v business. Kult uspeha je nadomestil prepričanje o načelih. Družba je zgubila sidro.

Socialni darvinizem

Ideologija ekonomskega liberalizma je razumela pogoje ponudbe in povpraševanja kot že dane ter razglasila državno intervencijo za temeljno zlo; tako je učinkovito pregnala dohodek ali redistribucijo bogastva. Lahko se strinjam, da poskusi redistribucije vplivajo na učinkovitost trga, toda to še ne pomeni, da bi morali opustiti sleherni poskus. Argument liberalistov se – kakor komunizem – opira na isto tiho sklicevanje na popolnost. Če redistribucija povzroča neučinkovitost in motnje, navaja ta argument, se problemi lahko rešijo z odpravo redistribucije – kakor je komunizem trdil, da je bila duplikacija, vpletena v tekmovanje, odveč in naj bi zato imeli centralno planirano ekonomijo. Toda popolnost je nedosegljiva. Bogastvo se res akumulira v rokah njegovih lastnikov, in če ni nobenega mehanizma za prerazporeditev, krivice lahko postanejo nevzdržne. “Denar je kakor gnoj; če ga ne raztresemo, ni vreden nič.” Francis Bacon je bil pravi ekonomist.

Argument ekonomskega liberalizma, ki nasprotuje redistribuciji, invocira doktrino o preživetju najsposobnejših. Ta argument spodkopava dejstvo, da se bogastvo predaja z dedovanjem, in druga generacija je le redko tako preskrbljena kot prva.

Vsekakor pa je nekaj narobe, če preživetje najsposobnejših postane vodilno načelo v civilizirani družbi. Socialni darvinizem temelji na zastareli teoriji evolucije, tako kot teorija ravnovesja v ekonomiji črpa iz newtonovske fizike. Načelo, ki uravnava razvoj vrste, je mutacija, ta pa deluje na veliko bolj prefinjen način. Vrsta in njeno okolje sta interaktivna in neka vrsta funkcionira kot del okolja za druge vrste. Gre za mehanizem feedbacka, ki je podoben refleksivnosti v zgodovini, s to razliko, da tega mehanizma v zgodovini ne poganja mutacija, marveč napačno pojmovanje. To omenjam zato, ker je socialni darvinizem eno od napačnih pojmovanj, ki poganjajo današnje dogajanje. Povedati hočem zlasti to, da je kooperacija ravno toliko del sistema kot tekmovanje, a slogan "preživetje najsposobnejšega" to dejstvo pači.

Mednarodni odnosi

Ideologija ekonomskega liberalizma ima nekatere skupne pomanjkljivosti z neko drugo ponarejeno znanostjo, z geopolitiko. Država nima načel, ima samo interese, menijo geopolitiki, in te interese določajo geografska lokacija in druga temeljna načela. Ta deterministični pristop ima korenine v zastaranem pogledu znanstvene metode 19. stoletja in trpi zaradi vsaj dveh v nebo vpijočih pomanjkljivosti, ki se ne moreta aplicirati z enako močjo na doktrino ekonomskega liberalizma. Ena je ta, da geopolitika obravnava državo kot analitično nedeljivo enoto, ravno tako kot ekonomija obravnava posameznika. Gre za neko kontradiktornost, če državo izganjamo iz ekonomije in jo hkrati posvečamo kot končni izvor avtoritete v mednarodnih odnosih. A pustimo to ob strani. Obstaja namreč bolj pereč aspekt problema. Kaj se zgodi, če država razpade? Geopolitiki so bili povsem nepripravljeni na to. Tako je bilo, ko sta razpadli Sovjetska zveza in Jugoslavija. Druga pomanjkljivost je ta, da geopolitika ne priznava skupnega interesa nad nacionalnim.

S smrtjo komunizma lahko zdajšnje razmere, ne glede na nepopolnost, opišemo kot globalno odprto družbo. Ta družba ni več ogrožena od zunaj, od kakšne totalitarne ideologije, ki bi stremela k svetovni prevladi. Grožnja prihaja od znotraj, od lokalnih tiranov, ki skušajo vzpostaviti notranjo prevlado prek zunanjih konfliktov. Grožnjo lahko pomenijo tudi

demokratske, a suverene države, ki sledijo svojim interesom v škodo skupnega interesa. Mednarodna odprta družba je mogoče sama sebi največji sovražnik.

Hladna vojna je bila zelo stabilen dogovor. Dva močna bloka, ki sta predstavljala nasprotujoča si koncepta družbene organizacije, sta se bojevala za prevlado, vendar sta morala upoštevati vitalne interese druge strani, ker je vsaka stran bila sposobna uničiti drugo v totalni vojni. To je pomenilo čvrsto omejitev širitve konflikta; zato pa so bili vsi lokalni konflikti del večjega konflikta. Ta izjemno stabilen svetovni red se je končal zaradi notranjega razpada ene od supersil. Njegovega mesta ni zavzel noben nov svetovni red. Stopili smo v obdobje nereda.

Ideologija ekonomskega liberalizma nas ne pripravlja na to, da bi se znali spoprijeti s tem izzivom. Ne priznava namreč potrebe po svetovnem redu. Red naj bi vzniknil iz stremljenja držav za lastnimi interesi. Toda države, ki jih vodi načelo preživetja najsposobnejših, so vse bolj obremenjene s tekmovalnostjo in niso pripravljene žrtvovati ničesar za skupno dobro.

Ni potrebno, da bi si za dokaz o nezdržljivosti ideologije ekonomskega liberalizma s konceptom odprte družbe izmišljali strašna predvidevanja o mogočem zlomu globalnega gospodarskega sistema. Dovolj je, če se spomnimo napake svobodnega sveta, ki je po zlomu komunizma hotel podaljšati roko pomoči. Sistem roparskega kapitalizma, ki je prevladal v nekdanji Sovjetski zvezi, je tako krivičen, da bi se zdaj ljudje zlahka naslonili na karizmatičnega vodjo, četudi bi jim ta obljubljal nacionalno prenovu v škodo civilnih svoboščin. Grožnja svetovnemu miru zaradi takega razvoja dogodkov nikakor ni pretirana.

Če se lahko česa naučimo, se lahko naučimo tega, da zlom represivnega režima še ne pomeni avtomatsko vzpostavitev odprte družbe. Odprta družba ne pomeni samo odsotnosti državne intervencije in zatiranja. Je zapletena in sofisticirana struktura, ki jo lahko uresniči le načrtovano prizadevanje. Odprta družba je bolj sofisticirana kot sistem, ki ga je zamenjala; za svoje preživetje zahteva kompleksne institucije, zato hiter prehod potrebuje zunanjo pomoč. Toda splet idej ekonomskega liberalizma, socialnega darvinizma in geopolitičnega realizma, ki je prevladal v Združenih državah in Veliki Britaniji, onemogoča vsakršno upanje za odprto družbo v nekdanji Sovjetski zvezi. Če bi voditelji teh držav imeli drugačen pogled na svet, bi lahko ustanovili močne fundacije za globalno odprto družbo.

V času zloma Sovjetske zveze so Združeni narodi imeli priložnost, da bi delovali tako, kot je bilo zapisano ob njihovi ustanovitvi. Mihail Gorbačov je obiskal Združene narode leta 1988 in predstavil svojo vizijo o dveh supersilah, ki naj bi svetu

prinesla mir in varnost. Odtlej je priložnost zbledela. Združeni narodi so se zelo diskreditirali kot institucija za ohranjanje miru. Bosna pomeni za Združene narode to, kar je Abesinija pomenila za Ligo narodov leta 1936.

Naša globalna odprta družba ima premalo institucij in mehanizmov, ki so potrebni za njeno ohranitev, toda ni tiste politične volje, ki bi te institucije ustvarila. Za to krivim prevladujoče stališče, da neovirano stremenje za lastnimi interesi pelje k eventualnemu mednarodnemu ravnovesju. Mislim, da je ta koncept zgrešen. Mislim, da bi lahko koncept odprte družbe, ki potrebuje institucije za svojo zaščito, bolje usmerjal dejavnosti. Glede na zdajšnje razmere ne potrebujemo veliko domišljije za spoznanje, da se bo globalna odprta družba, kakršna prevladuje danes, najbrž pokazala kot začasen pojav.

Obljuba o zmotljivosti

Lažje je identificirati sovražnike odprte družbe kot pa dati konceptu pozitiven pomen. Vendar bo odprta družba brez pozitivnega pomena postala žrtev svojih sovražnikov. Za kohezivnost neke skupnosti je potreben skupni interes, a odprta družba ni skupnost v tradicionalnem pomenu besede. To je abstraktna predstava, univerzalni koncept. Seveda obstaja nekaj takega, kot je globalna skupnost; obstajajo skupni interesi na globalnem nivoju, kot sta varstvo okolja in zagotavljanje miru. Toda taki interesi so, v primerjavi s posebnimi, razmeroma šibki. Nimajo veliko privrženecv v svetu, ki ga sestavljajo suverene države. Ne samo to. Odprta družba kot univerzalni koncept transcendirata vse meje. Družbena kohezija izvira iz skupnih vrednot. Te koreninijo v kulturi, religiji, zgodovini in tradiciji. Kje naj iščemo skupne vrednote, če družba nima meja? Mislim, da je mogoč samo en izvor: sam koncept odprte družbe.

Za uresničitev te vloge je treba redefinirati koncept odprte družbe. Odprte družbe ne razumem kot preprosto dihotomijo med odprtimi in zaprtimi družbami, temveč jo vidim kot družbo, ki zaseda sredinsko področje, kjer so zavarovane pravice posameznika, tam pa so tudi nekatere skupne vrednote, ki povezujejo družbo v celoto. To sredinsko področje ogrožajo vse strani. Na eni skrajnosti bi komunistične in nacionalistične doktrine lahko peljale v dominacijo države. Na drugi skrajnosti pa bi liberalni kapitalizem lahko pripeljal v večjo nestabilnost in mogoči zlom. Obstajajo še druge variacije. Lee Kuan Yew iz Singapurja predlaga tako imenovani azijski model, ki združuje tržno ekonomijo in represivno državo. Država je v mnogih delih sveta tako močno povezana z ustvarjanjem privatnega bogastva,

da bi lahko govorili o roparskem kapitalizmu ali gangsterski državi kot o novi grožnji odprti družbi.

Odrpta družbo razumem kot družbo, ki je odprta za izboljšave. Najprej moramo priznati, da smo tudi sami zmotljivi, to ne sega le na področje naših mišljenjskih konstrukcij, temveč tudi na področje institucij. Tisto nepopolno se lahko, skozi proces poskusov in napak, izboljša. Odrpta družba ne le dopušča ta proces, temveč ga v resnici spodbuja, tako da vztraja pri svobodi izražanja in zaščiti nestrinjanja. Odrpta družba nudi razgled na brezmejni napredek. V tem pogledu je podobna znanstveni metodi. Vendar ima znanost na voljo objektivne kriterije – namreč dejstva, s katerimi se lahko ocenjuje proces. Žal dejstva v družbenih razmerah ne zagotavljajo zanesljivih kriterijev resnice, vendar potrebujemo nekaj splošno sprejetih pravil, po katerih lahko presojujemo proces poskusov in napak. Vse kulture in religije poznajo taka pravila; tudi odprta družba ne more delovati brez njih. Medtem ko večina kultur in religij razume svoje vrednote kot absolutne, pa mora odprta družba, ki se zaveda obstoja mnogih kultur in religij, svoje skupne vrednote razumeti kot predmet razprave in izbire – in to je njena inovacija. Za možnost razprave mora obstajati splošno strinjanje vsaj o tem, da je odprta družba zelena oblika družbene organizacije. Ljudje morajo imeti svobodo mišljenja in delovanja, ki bo podrejena le omejitvam, ki jih postavljajo skupni interesi. O tem, kje naj se postavijo meje, morajo ravno tako odločati poskusi in napake.

Deklaracija o neodvisnosti je lahko razmeroma dober primer približanja načelom odprte družbe, toda namesto da zatrjujemo, da so ta načela samorazvidna, bi morali reči, da so združljiva z našo zmotljivostjo. Ali bi lahko spoznanje o našem nepopolnem razumevanju pripomoglo k ustvarjanju odprte družbe kot zelene oblike družbene organizacije? Mislim, da bi lahko, kljub velikim težavam na tej poti. Širiti moramo prepričanje o naši lastni zmotljivosti v korist položaja, ki ga običajno podeljujemo na temelju prepričanja o končni resnici. Toda če je končna resnica nedosegljiva, kako lahko sprejmemo lastno zmotljivost kot končno resnico?

To je očiten paradoks, vendar je rešljiv. Prva predpostavka, da je naše razumevanje nepopolno, je združljiva z drugo predpostavko: prvo predpostavko moramo sprejeti kot člen prepričanja. Potreba po členih prepričanja raste ravno zato, ker je naše razumevanje nepopolno. Če bi bila naša vednost popolna, ne bi potrebovali prepričanj. Toda za sprejemanje tovrstnega dokazovanja je potrebno temeljito spremeniti vlogo, ki jo pripisujemo našim prepričanjem.

Prepričanja so v zgodovini rabila za upravičevanje posebnih pravil vedenja. Zmotljivost naj bi spodbujala drugačno stališče.

Prepričanja naj bi rabila za oblikovanje našega življenja, ne pa da nas silijo k ravnanju po danem sklopu pravil. Če bomo spoznali, da so prepričanja izrazi naših izbir, in ne končne resnice, bomo strpnejši do prepričanj drugih in bomo prej preverjali svoja prepričanja v luči lastnih izkušenj. Toda večina ljudi ne ravna tako s prepričanji. Nagnjeni so k temu, da svoja prepričanja enačijo s končno resnico. To identifikacijo v resnici pogosto potrebujejo za definicijo svoje identitete. Če izkušnja bivanja v odprti družbi zahteva, da opustijo zahtevo po končni resnici, dobijo občutek izgube.

Predstava o tem, da nekako utelešamo končno resnico, je globoko vsajena v našem mišljenju. Lahko da smo opremljeni s kritičnimi sposobnostmi, a še vedno ostanemo neločljivo vezani nase. Lahko da smo odkrili resnico in moralo, vendar moramo predvsem zastopati svoje interese in nas same. Tako si želimo posedovati take stvari, kot sta resnica in pravica – če obstajajo – in naučili smo se verjeti, da obstajajo. Resnico terjamo od religije in, od nedavnega, od znanosti. Prepričanje o lastni zmotljivosti je slabo nadomestilo. To je visoko filozofski koncept, s katerim je – v primerjavi s primitivnimi prepričanji, kot so, na primer, moja država (ali moje podjetje ali moja družina), prav ali narobe – veliko težje delovati.

Če je ideja o zmotljivosti težko sprejeti, zakaj je vendarle privlačna? Najmočnejši argument v njen prid je moč najti v rezultatih, ki jih kaže. Odprte družbe so uspešnejše, inovativnejše in bolj spodbujajoče kot zaprte. Vendar obstaja nevarnost ponujanja uspeha kot edinega temelja za ohranitev prepričanja. Če je namreč moja teorija refleksivnosti veljavna, potem biti uspešen ne pomeni isto kot imeti prav. Teorije v naravoslovnih znanostih morajo biti pravilne (tako, da predvidevanja in razlage, ki jih proizvajajo, korespondirajo z dejstvi), da lahko delujejo (tako, da proizvajajo uporabna predvidevanja in razlage). Toda tisto učinkovito v družbeni sferi, zaradi refleksivne povezave med mišljenjem in realnostjo, ni nujno identično s pravilnim. Kot sem že prej nakazal, lahko postane kult uspeha izvor nestabilnosti v odprti družbi, saj lahko spodkoplje naš občutek o tem, kaj je narobe oziroma prav. To se dogaja v zdajšnji družbi. Naš občutek o tem, kaj je prav oziroma narobe, ogroža obremenjenost z uspehom, kakršen se meri z denarjem. Vse je sprejemljivo, dokler se ti uspe zmuzniti.

Če bi bil uspeh edini kriterij, bi odprta družba v primeri s totalitarnimi ideologijami izgubila – kot se je to že zgodilo ob mnogih priložnostih. Veliko lažje si je prizadevati za lastni interes, kakor pa se prebijati skoz čvekanje o abstraktnem dokazovanju, od zmotljivosti do koncepta odprte družbe.

Koncept odprte družbe je treba trdneje utemeljiti. Obstajati

mora zavezanost odprti družbi zato, ker je to prava oblika družbene organizacije. Tako predanost je težko doseči.

Verjamem v odprto družbo, ker nam omogoča razvoj naših potencialov bolj kot družbeni sistem, ki zatrjuje, da ima v svojih rokah končno resnico. Sprejemanje nedosegljivega značaja resnice daje več možnosti za svobodo in napredek kot pa zanikanje tega. Vendar tukaj vidim problem: sam sem dovolj predan iskanju resnice, tako da se mi zdi primer odprte družbe prepričljiv, nisem pa prepričan, da se bodo drugi strinjali z mojim pogledom. Glede na reflektivno povezavo med mišljenjem in realnostjo, resnica ni nujno potrebna za uspeh. Posebne cilje je mogoče doseči tako, da resnico sprevračamo ali zanikamo. Ljudi pa morda bolj zanima, kako bodo dosegli svoje posebne cilje, ne pa resnico. Resnica je deležna velike pomembnosti le na najvišji ravni abstrakcije, ko razmišljamo o pomenu življenja. Celotako nam je prevara lahko ljubša od resnice, zato ker življenje nosi smrt in smrt je težko sprejeti. In res bi lahko trdili, da je odprta družba najboljša oblika družbene organizacije, če hočemo kar najbolj obogatiti življenje, medtem ko je zaprta družba najprimernejša oblika za sprejemanje smrti. V končni analizi je prepričanje o odprti družbi predmet izbire, ne logične nujnosti.

To še ni vse. Četudi bi bil koncept odprte družbe univerzalno sprejet, to še ne bi zadostovalo za zagotavljanje prevlade svobode in napredka. Odprta družba samo omogoča okvir, znotraj katerega se lahko poravnava pogledi na družbene in politične teme; ne ponuja pa trdnega pogleda na družbene cilje. Če bi to počela, ne bi bila odprta družba. To pomeni, da ljudje morajo poleg prepričanja o odprti družbi imeti še druga prepričanja. Koncept odprte družbe zagotavlja zadostni temelj za politično akcijo samo v zaprti družbi; v odprti družbi ne zadostuje, če si demokrat; biti moraš liberalni demokrat ali socialdemokrat ali krščanski demokrat ali demokrat kakšne druge vrste. Skupno prepričanje o odprti družbi je nujno, vendar ne zadostni pogoj za svobodo in napredek ter vse dobre stvari, ki naj bi jih prinesla odprta družba.

Vidimo lahko, da je koncept odprte družbe dozdevno neizčrpen vir težav. To je bilo pričakovati. Navsezadnje temelji na priznanju lastne zmotljivosti. In res je jasno, da je odprta družba kot ideal nedosegljiva. Načrtovanje odprte družbe bi bilo kontradiktorno. To ne pomeni, naj si ne prizadevamo za njeno uresničitev. Tudi v znanosti je končna resnica nedosegljiva. Vendar samo pogledjmo napredek, ki ga je dosegla v iskanju resnice. Podobno se lahko bolj ali manj približamo odprti družbi.

Izpeljevanje političnega in družbenega delovanja iz filozofskega, epistemološkega argumenta je videti kot brezupen

podvig. Vendar je mogoč. Za to obstaja zgodovinski precedent. Mislim na razsvetljenstvo, ki je omogočilo navdih za Deklaracijo neodvisnosti in Listino pravic ter je rabilo kot ideologija francoske revolucije. Tema razsvetljenstva je bilo goreče prepričanje o razumu, ki je doseglo religiozne pretenzije. To prepričanje je bilo, kakor so pokazali ekscesi v francoski revoluciji, nekako pretirano; kljub temu je proizvedlo popolnoma novo obdobje v razvoju naše civilizacije, namreč sodobnost. Zdaj imamo 200 let izkušenj z dobo razuma in kot razumni ljudje bi morali spoznati, da ima razum svoje meje.

Dozorel je čas za razvijanje konceptualnega ogrodja, ki bo temeljilo na naši zmotljivosti. Zanzavam močno razširjeno razočaranje v svetu, ki ga najbolj pripisujem neuspehu razuma, da bi dohajal pričakovanja, ki jih je obudil. Razočaranje je postalo še posebno akutno po zlomu sovjetskega sistema. Predtem je odprte družbe Zahoda povezovala univerzalna komunistična grožnja. Ko je ta grožnja minila, je njihovo pomanjkanje smisla in kohezije postalo očitnejše. Mislim, da tam, kjer je odpovedala racionalnost, morda lahko uspe zmotljivost.

Priznati moram, da sem imel neko fantazijo v času revolucije leta 1989. Revolucijo sestavlja uničenje starega režima in rojstvo novega. Moje sanje so bile, da bo revolucija iz leta 1989 pomenila vznik univerzalne odprte družbe, tako kot je revolucija iz leta 1789 ustvarila moderno nacionalno državo. Moje upanje je uničil neuspeh odprtih družb Zahoda, da bi pokazale zavezanost konceptu univerzalne družbe. Revolucija je ostala nepopolna. Sodeč po obširni, vseobsegajoči naravi starega režima, ki ga je uničila, je bila revolucija iz leta 1989 morda pomembnejša od francoske revolucije; toda glede omogočanja vznika nove oblike družbene organizacije jo je treba priznati kot polomijo. To še posebej drži za mednarodno prizorišče. Stabilen svetovni red, povezan s hladno vojno, se je zrušil, toda ni ga nadomestil nov red. Stopamo v obdobje nereda.

Vendar nisem še obupal. Dolgo je trajalo, da smo začutili učinke francoske revolucije; in ni še prepozno za preboj lekcije iz revolucije iz leta 1989. Verjamem, da bi nas načela odprte družbe lahko vodila pri ustvarjanju novega svetovnega reda. Usmerjena so na sredinsko področje: na eni strani potrebujemo nekatere institucije za ohranitev miru in stabilnosti; po drugi pa morajo te ustaviti izvor pomanjkanja svetovne vlade, kar je utopična ideja. Za odvrčanje kakršnih koli izrednih kršitev teh načel zadostuje obstoj močne alianse demokratičnih držav, ki so predane načelom odprte družbe. Združene države so naravni voditelj take alianse, vendar morajo biti pripravljene na nekatere žrtve za skupno dobro, če naj bi jih svet sprejel kot take. To bi

pomenilo zahtevo po radikalni spremembi ameriške zunanje politike, ki trenutno temelji na preozkem konceptu nacionalnega interesa.

Prevedla Suzana Tratnik

George Soros je mednarodni finančnik in človekoljub, predsednik *Open Society Instituta* in *Soros Fund Managementa*. Samo v letu 1996 sta ti fundaciji prispevali približno 350 milijonov dolarjev, da bi služili namenom odprte družbe v svetu.